

Д.А. Прохоров

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
ТА АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ
КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: ПЕЧЕРНЕ МІСТО
ЧУФУТ-КАЛЕ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ В
ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті аналізується історія заходів щодо збереження і охорони історико-культурної і архітектурної спадщини печерного міста Чуфут-Кале в контексті організації охорони пам'ятників караїмської історії та культури в Таврійській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: караїми, Чуфут-Кале, Таврійська губернія, історико-культурна спадщина, охорона пам'ятників.

Історіографія питання, не дивлячись на те, що налічує багато публікацій (про Чуфут-Кале у зв'язку з проблемами історичного, етнографічного і археологічного характеру писали А.Я. Гаркаві, С.А. Бейм, І.І. Казас, С.М. Шапшал, О. Акчокракли, У.А. Боданінський та ін.) [1 – 13], не повною мірою відображає увесь комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням Чуфут-Кале як історико-культурного і архітектурного об'єкту. Що стосується сучасної літератури з даної проблеми, то слід зазначити, що в більшості публікацій минуле Чуфут-Кале розглянуто через призму дискусії (яка продовжується вже упродовж більше 150 років) про достовірність знахідок, зроблених відомим караїмським колекціонером А.С. Фірковичем, а також в руслі археологічних досліджень цього пам'ятника. У зв'язку з цим необхідно вказати на роботи Н.І. Бабалікашвілі, О.Г. Герцена, Ю.М. Могарічова, А. Федорчука [14 – 24].

Метою пропонованої статті є розгляд питання про передумови створення на Чуфут-Кале історико-культурного комплексу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зміна економічної ситуації, розвиток торгівлі, поширення просвітницьких ідей не могли не вплинути на життя караїмських громад Криму, поступово змінюючи їх внутрішню структуру і традиційний побут караїмського населення. Багато караїмів, у зв'язку з трансформаціями соціального і економічного характеру, були вимушені покидати обжиті місця – і насамперед, Чуфут-Кале, який втратив своє торговельно-економічне значення. У другій половині XIX ст. більшість караїмських сімей переселилися до Бахчисараю, у Євпаторію, Севастополь, Сімферополь та інші міста Таврійської губернії та Півдня України.

А.С. Фіркович висунув проект переселення в Чуфут-Кале 40 караїмських родин з міста Троки, проте представники трокської караїмської громади

були розчаровані поганою якістю землі та відсутністю на плато міста води, і не побажали переселятися [25, 78]. Остаточо Чуфут-Кале пустіє, мабуть, після смерті самого А.С. Фірковича (у 1874 р.). Як свідчать джерела, останніми мешканцями Чуфут-Кале були караїми брати М. і Ю. Пігити.

У 1866 р. відомий педагог, краєзнавець і письменник Є.Л. Марков, який відвідав Чуфут-Кале, так описував свої враження про це місто у виданих їм згодом «Нарисах Криму»: «Інші будинки стоять зовсім цілі, з віконницями, дверима, балкончиками <...> лавки із замкнутими наглухо входом, із замкнутими залізними засувами. Ці залишки, втім, зникають в масах розрізнених будинків і огорож <...>, що розсипалися; здивувало, що серед сміттєвих куп цього замогильного містечка існує ще школа (так званий медраш) і синагога» [26, 77-79].

На початку 1900-х рр. нагляд за Чуфут-Кале здійснював бахчисарайський габбай (староста), купець Е.Ч. Майтоп; на фінансову підтримку міста виділялося всього 700 крб. в рік, а на кладовище в Юсафатовій долині – 830 крб. [25, 78; 27, 120-121]. Безсумнівно, про який-небудь серйозний ремонт занепалих будівель не могло бути і мови. Наприклад, очевидці помічали, що оборонна стіна Чуфут-Кале в деяких місцях була зовсім зруйнована; у печерах сталися обвали; «місцями видніються траурні мавзолеї, уцілілі двері, стіни, і все це – в страшному хаосі нагромаджених величезних осколків всіх розмірів. Дикий чагарник, трава і мох, що стелеться, одні прикрашають цю сумну картину руйнувань» [28].

Зі сторінок журналу «Караимская жизнь» також лунали заклики про необхідність вживання термінових заходів по збереженню кладовища Юсафатової долини, плачевне становище пам'ятників якого викликало серйозне побоювання караїмської громадськості [29, 112; 30, 119]. Вказувалося на необхідність установити нагляд за цим некрополем, реконструювати пошкоджені надгробки, очистити територію кладовища від бур'янів і сміття, відремонтувати стіну, замінити ворота, провести фотофіксацію уцілілих пам'ятників і т.д. [27, 121]. Відзначимо, що в цього почину були як свої прихильники, так і противники. Наприклад, газета «Крымский курортный вестник», висловлюючи свої побоювання з приводу можливої реконструкції пам'ятки, писала в 1911 р., що «охороняти старовину можна і не спотворюючи її», маючи на увазі, перш за все, непрофесіоналізм деяких реставраторів [31, 110-111].

Ентузіасти відродження Чуфут-Кале припускали навіть влаштування там кліматичної станції для слабких здоров'ям караїмів. Було висловлено ідеї про споруду на вершині Чуфут-Кале метеорологічної станції і обсерваторії, причому останню пропозицію підтримала караїмська громада Бахчисараю на чолі

з Е.С. Майтопом [32, 95-96; 33, 1-7; ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 1175, арк. 1-4]. Лунали пропозиції щодо організації на Чуфут-Кале землеробської колонії, члени якої, окрім облаштування свого господарства, займалися б також і збором старовинних книг, одягу, начиння та «всього того, що відноситься до караїмства» [34, 2-5].

Цікавилися історичним минулим Чуфут-Кале також академічні наукові круги. Так, в 1878 і 1881 рр. російським гебраїстом Д.А. Хвольсоном було здійснено дві експедиції до Криму для дослідницької роботи в Іософатовій долині з метою пошуку надгробних плит на древньому караїмському кладовищі. Дослідження, що проводилися ученим, було зроблено у зв'язку з полемікою щодо достовірності матеріалів, представлених А.С. Фірковічем. За результатами цих експедицій Д.А. Хвольсон випустив в 1884 р. об'ємну працю під назвою «Збірка єврейських написів, що містять надгробні написи з Криму» [35, 151]. У зв'язку з цим слід вказати і на те, що така широкомасштабна наукова діяльність часто супроводжувалася низкою негативних моментів. Неодноразово членами Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) піднімалося питання про руйнування унікальних в історичному відношенні античних і середньовічних некрополів, споруд релігійного культу тощо. Так, на одному з перших засідань Комісії заступник голови Комісії караїм І.І. Казас повідомив про те, що Д.А. Хвольсон «відпиляв написи з деяких якнайдавніших надгробних пам'ятників, що знаходилися на древньому караїмському кладовищі в Чуфут-Кале, і вивіз їх з Криму» [36, 22]. У серпні 1911 р. на одному із засідань ТВАК було винесено на обговорення питання про необхідність вживання екстрених заходів щодо охорони караїмського кладовища під Мангупом, оскільки надгробки з нього, а також камені із залишків будівель цитаделі Мангупа використовувалися місцевими жителями як будівельний матеріал [37, 35-36].

24 вересня 1899 р. Таврійський і Одеський караїмський гахам С.М. Панпулов надіслав членові ТВАК С.М. Шапшалу листа, в якому виразив надію на співпрацю між Комісією і Таврійським та Одеським караїмським духовним правлінням (ТОКДП). У листі, зокрема, йшла мова про створення центру караїмської історії та культури. «Маючи на увазі зосередити в Чуфут-Кале при будинку, що знов відкривається, зберігання древніх предметів, які відносяться до походження караїмів, їх побуту, життя, звичаїв і всього того, що може характеризувати караїмів в науковому і історичному значенні, – писав С.М. Панпулов, – я дозволю покірно просити Вас, милостивий государ, не відмовити перейняти на себе клопіт звертатися до того або іншого члена нашого товариства і до інших осіб, у яких можуть опинитися цікаві для цієї справи предмети» [ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 727, арк. 1].

Гахам передбачав, що артефакти, що відносяться до караїмської історії, можна буде придбати або за помірну ціну, або їх власники поступатимуться предметами через пожертвування. С.М. Панпулов також просив С.М. Шапшала сповіщати його про кожен придбаний предмет «рідкості і старовини»; самі ж артефакти гахам пропонував розмішувати в музеї Чуфут-Кале [ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 727, арк. 1].

З метою підтримки діяльності караїмських бібліотеки і музею на II Загальнонаціональному караїмському з'їзді в Євпаторії, який відбувся 27 серпня – 3 вересня 1917 р., було вирішено створити спеціальний фонд, причому пожертвування почали поступати ще до його офіційного затвердження (у 1915 р. відомий караїмський промисловець М.М.Кальфа передав С.М. Шапшалу 4 тис. крб. – 1 тис. крб. на підтримку Чуфут-Кале, і 3 тис. крб. на споруду там будинку-музею) [38, 23]. З'їзд також звернувся до Г.І. Танатара і професора Київського комерційного інституту, фахівця з гідротехнічних робіт, гірського інженера І.Р. Кобецького з проханням щодо вивчення питання про водопостачання фортеці, а також про можливість проведення туди дороги з Бахчисараю (по деяких відомостях, в 1918 р. караїмський гахам С.М. Шапшал особисто пожертвував 100 тис. крб. «для виробництва досліджень води і пристрій артезіанського колодязя» на Чуфут-Кале) [39, 19]. Тоді ж, на з'їзді його делегатами було прийнято постанову про те, щоб між караїмськими громадами шляхом розкладки пропорційного податку з кожної громади (т.зв. «ареха») було зібрано 40 тис. крб. для потреб Чуфут-Кале, з яких 20 тис. крб. передбачалося витратити на споруду будівлі караїмського музею, в якому планувалося експонувати зібрану С.М.Шапшалом колекцію «старовинних національних предметів» [38, 23]. Згодом частка цієї колекції перейшла у власність Євпаторійського археологічно-етнографічного музею.

На тлі загальнодержавних змін зростала і громадсько-політична свідомість караїмів. Про це може свідчити факт створення «Караїмської національно-демократичної партії культурного самовизначення» (КНДПКС). Першочерговим завданням перед партією ставилося сприяння збереженню основ складових караїмського суспільства: релігії, мови і культури. Своєю «національною територією» партія проголошувала Чуфут-Кале з прилягаючими до нього землями, караїмські кладовища в Галичі, Троках, Луцьку і Поневежі, які в той момент знаходилися на територіях, охоплених військовими діями, караїмський храм Анана в Єрусалимі і земельний фонд караїмів в Росії. Перед КНДПКС ставився цілий комплекс національно-культурних завдань. По-перше, планувалося створити нові учбові і просвітницькі установи, а також розвивати ті з них, що вже існували – національний музей, бібліотеку,

вчене товариство. В області матеріальної культури за першочергове завдання партія вважала відновлення історично значимих пам'ятників караїмської історії і культури, міст Чуфут-Кале і Троки.

Однак подальші події 1917 р., жовтневий переворот, політична плутанина в країні, безумовно, не могли не позначитися на долі Чуфут-Кале. У 1918 р., на засіданні Караїмської Національної Ради (КНР), гахам С.М. Шапшал заявив: «Був я недавно в національній колісці нашої [Чуфут-]Кале і знову мене уразила картина руйнування і нужди; все валиться, все гине, потрібні великі гроші для підтримки святині – а грошей немає» [ДААРК, ф. 241, оп. 2, спр. 41, арк. 4, 4 зв.; ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 1665, арк. 1–5]. 15 вересня 1919 р. відбулося розширене засідання КНР, на якому караїмський гахам описав ситуацію з національними установами, і, зокрема, з «священною коліскою караїмства» Чуфут-Кале. С.М. Шапшалам було приведено невтішні факти того положення, в якому опинилося місто: гахам повідомляв, що в залишеному без належного нагляду Чуфут-Кале «майно розкрадається, стіни розвалюються, кладовище розоряється, розкрадаються пам'ятники старовини, вирубуються вікові дерева, донині незайманої долини Іософатової». «В ім'я честі і гідності караїмів» С.М. Шапшал знов закликав єдиновірців знайти засоби до підтримки всіх національних установ [ДААРК, ф. 241, оп. 2, спр. 74, арк. 29 зв.].

Таким чином, можна констатувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Чуфут-Кале стає об'єктом пильної уваги як з боку представників караїмських громад, зацікавлених в збереженні національної святині, так і наукової громадськості Таврійської губернії та академічних кругів, що робили кроки по вивченню історії цього печерного міста. Важливим вектором в цьому процесі стала організація заходів щодо збереження і охорони історико-культурної і архітектурної спадщини Чуфут-Кале. З цією метою були створені караїмський музей і бібліотека, організовані багаточисельні екскурсії, караїмські громади і окремі їх представники жертвували крупні грошові суми на охорону і відновлення цього унікального пам'ятника історії і культури. На жаль, у зв'язку з революцією 1917 р. і громадянською війною, що почалася незабаром, багатьом ініціативам не судилося бути втіленими в життя. Подальше вивчення історії Чуфут-Кале, безумовно, пролле світло на деякі маловивчені сторінки минулого кримських караїмів.

Посилання

1. Гаркави А.[Я.]. О принадлежности Чуфут-Кале караимам // Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом; Под. ред. А. В. Орешникова. – 1895. – № 7–8. – С. 273.
2. Гаркави А.[Я.]. Мнение о принадлежности Чуфут-Кале караимам // Одесский листок. – 1895. – 17 апреля.

3. Г.Т. [Тимошевский Г.И.] Прогулка в Кырк-Ор // Крым. – 1888. – № 39.
4. Казас И.И. О мерах к поддержанию Чуфут-Кале // ИТУАК. – Симферополь, 1890. – № 10. – С. 61–73.
5. Караим [Казас И.И.] По поводу мнимого открытия в Чуфут-Кале пещерной церкви // Крым. – 1889. – № 121. – 13 октября.
6. Бейм С.А. Чуфут-Кале и его первоначальные обитатели // Новороссийский календарь на 1859 г. – Одесса, 1858. – С. 436–444.
7. Бейм С.А. Чуфут-Кале и караимы. – Одесса, 1861.
8. Бейм С.А. Память о Чуфут-Кале. – Одесса, 1862.
9. Ливанов Ф.Ф. Чуфут-Кале (иудейская крепость) в Крыму: С присоединением истории малоисследованной еще в России секты караимов; Сост. и издано для путешественников. – М., 1874.
10. Кокизов Ю.Д. Караимы: краткий исторический очерк. – СПб., 1898.
11. Фиркович М. Я. Старинный караимский городок Калэ, называемый ныне Чуфут-Калэ. – Вильно, 1907.
12. Шапшал С.М. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму: Краткий очерк. – СПб., 1886.
13. Боданинский У.А., Засыпкин Б.Н., Акчокраклы О.А. Чуфут-Кале: По материалам раскопок 1928–1929 гг. – Симферополь, 1929. – Т. III (60). – С. 14–15.
14. Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Открытие «Тайного пути» в древней крепости Джуфут-Кале в Крыму // Спелестологический Ежегодник: Сер.: Спелестологические исследования. – М., 2001. – № 3. – С. 62–68.
15. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Еще раз о дате появления крепости на плато Чуфут-Кале // Проблемы истории пещерных городов в Крыму. – Симферополь, 1992. – С. 182–193.
16. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь, 1993.
17. Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // АДСВ. Византия и средневековый Крым. – Симферополь, 1995. – Вып. 27. – С. 85–90.
18. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Чуфут-Кале – иудейская крепость // Евреи Крыма: очерки истории. – Симферополь-Иерусалим, 1997. – С. 27–33.
19. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Этническая история Чуфут-Кале // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. – Симферополь, 1999. – С. 48–52.
20. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Восточная оборонительная стена Чуфут-Кале // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 2001. – Вып. 2. – С. 279–319.
21. Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744–751.
22. Бабакашвили Н.И. О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // Семитологические штудии. – Тбилиси, 1987. – Т. III. – С. 5–12.
23. Федорчук А. Находки и загадки Авраама Фирковича // Восточная коллекция. – М., 2006. – № 2. – С. 77–88.
24. Федорчук А. Авраам Фиркович и фальсификация крымских надгробных памятников // Фальсификация источников и национальная история. Материалы круглого стола; 17 сентября 2007 года. – М.: ИВ РАН, 2007. – С. 33–34.
25. Положение Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 2, июль. – С. 78.
26. Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – К., 2006.
27. К положению Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 5–6, октябрь–ноябрь. – С. 120–121.
28. Бабин В. Экскурсия в Бахчисарай и Чуфут-Кале // Салгир. – 1902. – № 125. – 8 июня.
29. Фиркович М.Я. Из читательских откликов. II. На старом пепелище // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 3–4, август–

сентябрь. – С. 112.

30. Хроника текущей жизни: В Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 3-4, август-сентябрь. – С. 119.

31. Сон мертвого города // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 5-6, октябрь-ноябрь. – С. 110-111.

32. Обсерватория на Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1912. – Кн. 12, май. – С. 95-96.

33. Леви[Бабович] Т.С. Олимпийские игры на высотах Чуфут-Кале // Сабах. – 1914. – № 1, апрель. – С. 1-7.

34. Миддор-Эль-Дур. На высотах Кальских // Караимское слово. – Вильно, 1914. – № 11-12, май-июнь. – С. 2-5.

35. Протокол заседания ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1890. – № 9.

36. Протокол заседания ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1897. – № 1.

37. Протокол заседания ТУАК 26 августа 1911 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1912. – № 47.

38. Протоколы заседаний Общественно-национального караимского Съезда // Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления. – Евпатория, 1917. – № 5-6.

39. Кальфа М.И. Священная колыбель Кале в 1917-1920 гг. // Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура. – Симферополь, 2005.

Прохоров Д.А. Сохранение историко-культурного и архитектурного наследия крымских караимов: пещерный город Чуфут-Кале в контексте развития охраны памятников в Таврической губернии в конце XIX – в начале XX вв.

В статье рассмотрена история мероприятий по сохранению и охране историко-культурного и архитектурного наследия пещерного города Чуфут-Кале в контексте организации охраны памятников караимской истории и культуры в Таврической губернии в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: караимы, Чуфут-Кале, Таврическая губерния, историко-культурное наследие, охрана памятников.

Prokhorov D.A. The Preservation of Historico-Cultural and Architectural Heritage of the Crimean Karaites: cave town of Chufut-Kale in the context of the development of protection of monuments in Taurida governorate in the late nineteenth and early twentieth century

In the late nineteenth and early twentieth century, Chufut-Kale became an object of great attention from the members of Karaite community, as well as learned people of Taurida governorate and important academic circles who took steps to study this cave town. For this purpose, Karaite museum and library were created; numerous excursions were organised; many Karaite communities and their individual members donated large sums of money for protection and restoration of this unique monument of history and culture. Unfortunately, in result of the revolution of 1917 and civil war that started soon many initiatives were not completed.

Key words: Karaite, Chufut-Kale, Taurida governorate, Historico-Cultural and Architectural Heritage, protection of monuments.

27.03.2011 р.

УДК 061.22(477)«1909/1917»:351.85

К.И. Нагорняк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА ЗАЩИТЫ И СОХРАНЕНИЯ В РОССИИ ПАМЯТНИКОВ ИСКУССТВА И СТАРИНЫ ПО РЕСТАВРАЦИИ БАТУРИНСКОГО ДВОРЦА К.Г. РАЗУМОВСКОГО

В работе рассматривается история реставрации Батурицкого дворца графа К.Г. Разумовского. Проанализирована роль деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины в восстановлении архитектуры.

Ключевые слова: Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, охрана историко-культурного наследия, Батурица.

В конце XIX – начале XX века в Российской империи появилась необходимость в создании общегосударственной общественной организации по защите историко-культурного наследия страны. Так 20 октября 1909 года, благодаря деятельности выдающихся ученых-историков, художников и архитекторов в городе Санкт-Петербурге было зарегистрировано Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [1]. Главная цель данного объединения заключалась в охране памятников, которые имели историческое, культурное и бытовое значение, от разрушения. В данной работе рассматривается деятельность Общества по реконструкции Батурицкого дворца графа К.Г. Разумовского.

В период с 1799 по 1803 г. по заказу графа Кирилла Григорьевича Разумовского выдающийся английский архитектор Чарльз Камерон создал в городе Батурице прекрасный дворцово-парковый комплекс. Ансамбль состоял из центрального трехэтажного дворца с полуподвалом и двух служебно-гостевых флигелей, которые размещались по обе стороны здания и соединялись ажурной кованой оградой.

В 1803 г. К. Разумовский умер, и едва достроенный комплекс не был использован. В 1824 г. длившийся около двух суток пожар частично разрушил дворец. В 1887 г. здание перешло Киевскому военно-окружному ведомству [2]. С этого момента начинается история разрушения и реставрации Батурицкого дворца.

В 1904 г. в Киевское военно-окружное инженерное управление поступило ходатайство от директора местного коммерческого училища (имя на данный момент неизвестно) об уступке ему дворца «для переделки его под учебное заведение». Следует сказать, что в 1864 г. дворец был оценен в 2500 руб. – именно столько предлагал неизвестный директор училища [3, 11]. Проситель указывал, что не может взять на себя обязанность реставрировать